

ESHITISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNING ESHITISH IDROKINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOSINI MAXSUS PEDAGOGIKADA O'RGANGANLIK HOLATI

Lazizbek Xayitov

*Qo'qon davlat pedagogika instituti,
Maxsus pedagogika kafedrasini mudiri, PhD*

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning eshitish idrokini rivojlantirish jarayonida mazkur kategoriyadagi bolalarda zaif eshituvchilikni keltirib chiqaruvchi sabablarni o'rganish muhim omil sanaladi. Xususan, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda zaif eshituvchilikni keltirib chiqaruvchi sabablar orasida o'rta quloqning shamollash kasalliklari va ularning natijalari asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Ko'pincha bu o'zgarishlarga antibiotiklarni noto'g'ri, ortiqcha iste'mol qilish, shuningdek, o'rtamiyona otitdan davolanish yo'llari sababsiz bosh tortish sabab bo'ladi. Oxirgi yillarda yiringsiz quloq kasalliklari o'rta quloqning kataral va seroz kasalliklari bilan xarakterlanuvchi zaif eshituvchilar guruhi ko'paymoqda. Bunday kasallar soni 3 yoshgacha bo'lganlar orasida 1000 ta tekshiriluvchiga 5,3 dan ko'proq to'g'ri keladi (Yu.M.Nikitina 1972). Ana shunday qiziq ma'lumotlarni chet el mualliflari keltirib o'tishgan. H.Anderson, E.Wedenberg (1970) larning ma'lumotlariga ko'ra, Shvedsiya maktab o'quvchilarini ommaviy ko'rikdan o'tkazishda genetik asosga ega bo'lgan yaqqol eshitishning pasayishi 2,9% bolalarda kuzatilgan. Angliyada 3 yoshgacha bo'lgan bolalarda neyrosensor xarakterga ega eshituv buzilishlariga ega bo'lganlar soni 500 ta tekshiriluvchidan 1 tani tashkil etadi (Fraser G.R, 1971). AQShda esa nasliy va tug'ma karlik keng tarqalganligi ma'lumdir⁷⁸. Xuddi shunday ko'p mualliflarning ma'lumotlariga ko'ra mamlakatimizda 2000 dan 4000 gacha kar bolalar tug'iladi. Kar va zaif eshituvchilikning yana ham keng tarqalganligi maktab o'quvchilari orasida bo'lib, (29%), ularning 14% maxsus yordamga muxtojlardir⁷⁹.

Boshqa davlatlardagi bolalar eshituvini tekshirishlarning statistika ma'lumotlari ham o'xshash muammolarni namoyon etadi (1974, 1977, 1978 va boshqalar).

Ko'p yillar davomida ko'p mualliflar fikricha, katta insonga xarakterli barcha xususiyatlar xomilaning o'zida mavjud bo'ladi, rivojlanish jarayoni esa o'zida ana shu mavjud xususiyatlarning ochilishi va namoyon bo'lishini aks ettiradi. Ushbu preformizma (preobrazovaniya) nomini olgan nazariyaga asosan, rivojlanishning butun jarayoni nasldan aniqlanadi, tarbiya esa-mavjud tug'ma xususiyatlarning namoyon bo'lishi uchun sharoitdir. Ko'rsatilgan nazariya hozirgi kunda ham mamlakatimiz va

⁷⁸ Психология глухих детей. /Под ред. Соловьева И.М., Шиф Ж.И., Розановой Т.В., Яшковой Н.В. –М., 1999 – 26 с.

⁷⁹ Эльконин Д.Б. Особенности психического развития детей 6-7 летнего возраста. М., Просвещение, 1998. –12 с

chet el pedagogik va psixologik ilmida o'z tarafdorlariga ega. Bu rivojlanish muammolarining mexanik, jamoaviy bayonidir.

Inson psixikasi organik birligi va shakllanish jarayonida bosib o'tuvchi turli bosqichlarni hisobga olib shuni qayd etish kerakki, murakkab rivojlanuvchi psixik jarayonlar – ular qatorida boshqariluvchi diqqat, faol eslab qolish, fikrlash faoliyati, shuningdek, xarakter, xulqning rivojlanish, shakllanish jarayonini uzoq muddat bosib o'tadilar (maktabgacha, maktab, o'spirinlik, o'smirlik davrlarda), naslga ko'ra atrofdagi ijtimoiy muhitga bog'liq bo'ladi. Bolaning rivojlanish jarayoni har bir yosh davrida nafaqat miqdoriy o'zgarishlar, balki shaxs sifatleri va hususiyatlari o'zgarishi vujudga keladi. Psixik rivojlanish yuqorida aytib o'tilganidek bir qator davrlarni o'z ichiga oladi. Yosh davrlari rivojlanish xususiyatlarini bilish juda muhimdir, chunki shaxs psixologik sifatlarining shakllanish jarayoni har bir yosh davri rivojida o'zaro bir-biri bilan bog'liqdir.⁸⁰ Har bir oldingi rivojlanish bosqichi keyingisiga tayyorgarlik yaratib, bola psixologik rivojining boshi hisoblanadi. U yoki bu yosh davri rivojida nuqsonning yuzaga kelishi keyingi rivojlanish bosqichlariga ta'sir etib qolmaydi. Psixologik tajriba va psixologo-fiziologik tadqiqotlar asosida quyidagi bolalar psixologik rivojlanishining yosh davrlari ajratiladi⁸¹: ilk bolalik davri 1 yoshdan 3 yoshgacha, maktabgacha davr – 3 yoshdan 7 yoshgacha, boshlang'ich sinf davri – 7 yoshdan 11 yoshgacha, o'spirinlik davri – 11 yoshdan 15 yoshgacha, o'smirlik davri – 15 yoshdan 17 yoshgacha. Psixikaning barcha qirralarining rivojlanishi bolada o'z faoliyati va atrofdagilar xulqini tanqidiy baholashga ta'sir etadi. Buning o'zi bola shaxsini shakllantiruvchi asos va markaz hisoblanadi.

Shaxs sifatlarining rivojlanish darajasi o'z navbatida mustaqil faoliyatning turli ko'rinishlari shakllanishiga ta'sir etadi. Xissiy-irodaviy doira o'z ichiga nafaqat xulq, kechinma, atrofdagi borliqqa munosabat, faoliyatni asoslash, balki sub'ektning barcha intellektual faoliyatini boshqaradi. Bola shaxsiyati xarakteristikasiga ilmiy materializm tomonidan yondashgan olim, psixologlardan birinchisi L.S.Vigotskiy hisoblanib, u I.P.Pavlovning shartli refleksleri nazariyasiga, shuningdek, uni organizm kompensator imkoniyatlari holatiga tayanib, L.S.Vigotskiy bolalarni dinamik yondashib o'rganishni qat'iy tavsiya etdi⁸². Uning fikricha bola o'tgan hayot yo'lida egallagan natijalarining o'zinigina hisobga olmay, yaqin kelajakdagi imkoniyatlarini ham aniqlash kerak, nafaqat bugungi tugagan rivojlanish jarayonini, nafaqat tugagan davrni, nafaqat mushohada qilingan jarayonlarni, balki yuzaga chiqayotgan, mushohada bo'layotgan va rivojlanayotgan jarayonlarni ham hisobga olish muhimdir.

⁸⁰ Психология глухих детей. /Под ред. Соловьева И.М., Шиф Ж.И., Розановой Т.В., Яшковой Н.В. –М., 1999 – 10 с

⁸¹ Эльконин Д.Б. Особенности психического развития детей 6-7 летнего возраста. М., Просвещение, 1998. –22 с

⁸² Психология глухих детей. /Под ред. Соловьева И.М., Шиф Ж.И., Розановой Т.В., Яшковой Н.В. –М., 1999 – 23 с.

R.M.Boskis eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar rivojlanishi qonuniyatlarini har tomonlama o'rganishga, rivojlanishidagi nuqsonlarni aniqlashtirish maqsadida olingan dalillarni solishtirishga asoslanuvchi nuqson tuzilishini o'rganishga yo'naltirilgan ilmiy yondashuvni ishlab chiqdi⁸³. I.P.Pavlovning analizatorlar xaqidagi ta'limotiga binoan, xis etish organlari munosabatiga bir tizim sifatida qaralib, har bir xis etish organi ishi barcha analizatorlar bog'liqligi bilan shartlanadi. R.M.Boskis shuningdek, L.S.Vigotskiyning istalgan analizator nuqsoniga ega bolaning psixik rivojlanishi murakkab tuzilishi g'oyasini ham qo'llaydi. Birorta xis etish organi nuqsoni yoki yo'qolishi barcha tizimga ta'sir etadi, mavjud xis etish organlarining har birida turlicha aksini topadi. Eng ko'p qiyinchilikni esa buzilgan analizatorga eng yaqin bo'lgani xis etadi. Tabiiyki, zaif eshituvchi bolalar ta'lim-tarbiyasi shakli va metodlari bunday bolalarda odatdagi nutqiy muloqotni qiyinlashtiruvchi eshitish pasayganligini yoki eshituv yordamida mustaqil nutq rivojini barbot etuvchi chuqur eshituv burilishi bor yo'qligiga ko'ra turli bo'ladi. Biroq, faqatgina ushbu omilni (eshituv tuzilishi darajasi) hisobga olishning o'zi o'qitishni to'g'ri tashkil etish uchun yetarli bo'lmaydi. Muhim o'rinlardan birini eshituv buzilishiga olib kelgan patologiyaning vujudga kelgan vaqti rivojlanish jarayonini tashkil etadi. Bundan tashqari, eshitishning turg'un tuzilishi bolalarda katta yoki kichik nutqiy rivojlanish qiyinchiliklarini keltirib chiqaradi. Ushbu buzilishlarning xarakter va darajasi turlichadir-talaffuzdagi oddiy kamchiliklardan, to nutqning umuman bo'lmasligiga qadar. Bundan ko'rinib turibdiki, bir holatda ayrim nuqsonlarga ega bo'lgan so'zlashuv nutqi bo'lsa-yu, boshqa holatda nutq umuman rivojlanmagan yoki mavjud bo'lmasa, ta'lim berish metodikasi va mazmuni ham bunday nuqsonli bolalarga alohida-alohida tanlanadi⁸⁴. O'z navbatida eshitishning turg'un buzilishi tasnifida nafaqat eshituv funksiyasining zararlanish darajasi, balki nutq holati ham hisobga olinishi kerak. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqiy funksiyasi yetishmasligi xarakter va darajasi 3 ta asosiy omilning o'zaro munosabatiga bog'liq: eshitishning jarohat darajasiga, jarohat yuz bergan vaqtga va jarohat yuzaga kelgandan keyingi sharoitga. Bu esa umumiy quyidagicha ko'rinishga ega bo'lishi mumkin⁸⁵:

1. Bola qanchalik yomon eshitsa, shunchalik yomon gapiradi;
2. Nuqson qanchalik erta yuzaga kelsa, sharoitlar ham shunchalik qiyinlashadi;
3. Normal nutqni bolada tarbiyalash yoki rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar qanchalik erta boshlansa, shunchalik yaxshi, boshqa o'xshash xolatlarda bolaning nutqi saqlanadi yoki rivojlanadi.

Eshitish nuqsoniga ega bola nutqining holati, shuningdek, eshituv organlarida nuqsonning o'sib borishiga ham bog'liq. Agar eshitish progressiv ravishda pasaysa, nutq

⁸³ Эльконин Д.Б. Особенности психического развития детей 6-7 летнего возраста. М., Просвещение, 1998. –42 с

⁸⁴ Психология глухих детей. /Под ред. Соловьева И.М., Шиф Ж.И., Розановой Т.В., Яшковой Н.В. –М., 1999 – 77 с.

⁸⁵ Шиф Ж.И. Усвоение языка и развитие мышления у глухих детей. – М.: Просвещение, 1990. – 33 с.

holati va eshituv orasiga mos bo'lmagan holat, aynan nutq rivojlanishining ko'p bo'lmagan buzilishi, eshituvning esa birdan pasayishi kuzatilishi mumkin. Bunday mutanosiblikning buzilishi eshituv buzilish nutq rivojlanish davrida nutqning rivojlanish buzilishiga ta'sir etish darajasiga yetmaganligi bilan bog'liq bo'ladi. Eshituv funksiyasining buzilish darajasiga ko'ra 2 xildagi eshituv buzilishi ajratiladi-karlik va zaif eshituvchilik. Karlik deganda umuman eshitishning yo'qolishi yoki nutqiy muloqot (nutqni egallagan odamlar uchun) nutqni mustaqil egallashi (xali nutqni egallamagan odamlar uchun) umuman mumkin bo'lmagan holatlar ko'zda tutiladi. Umuman, karlik juda kam hollarda uchraydi. Odatda karlikda ayrim baland tovushlarni, bular qatorida ayrim nutqiy tovushlar, shuningdek, ayrim so'z va iboralarni idrok qilish mumkin bo'lgan eshitish qoldig'i mavjud bo'ladi. Eshitish buzilishining ikki asosiy ko'rinishiga muvofiq tarzda turg'un eshitish nuqsoniga ega bolalar 2 turga: kar va zaif eshituvchilarga bo'linadi. Kar bolalar qatoriga tug'ma yoki hayotining ilk yillarida orttirilgan mustaqil og'zaki nutqni egallay olmaydigan yoki mavjud u yoki bu darajadagi nutqni yo'qotuvchi bolalar kiritiladi. Ushbu kategoriyada nisbatan kech eshituvini yo'qotgan va mavjud nutqini saqlab qolgan bolalar ajratiladi (maktabgacha yoki maktab davrida). Bu guruh bolalar kech kar bo'lgan bolalar nomini olgan. Juda ham kam miqdordagi bolalarda eshitishning umuman bo'lmasligi kuzatilishi mumkin, shuningdek, baland ovozlarga reaksiyaning ham yo'qligi, ayrimlari esa quloq suprasining oldidan oddiy muloqot balandligidagi ovozni ham idrok eta oladilar. Baland yoki muloqot balandligidagi ovozni idrok etish ma'lum darajada nutqiy tovushlarni ajratishga ham mos kelishi mumkin. Faqatgina quloq suprasining yonida baland ovozlarni eshitish nutqiy tovushlar, so'zlar va iboralarni eshitish imkonini bermaydi. Muloqot balandligidagi ovozga quloq suprasi yonida bo'lsa xam reaksiya bildirish ahamiyatli darajada nutq elementlarini ajratish imkonini beradi. Ushbu guruhdagi bolalarning ko'pchiligi 2 yoki 3 ta unli, «R» undoshi bilan ayrim so'z va iboralarni ajratadilar. Kar bolalarni audiometrik tekshirishda ma'lum bo'ldiki, turli bolalarda eshituv qoldig'i bir xil emas. Ayrim bolalar faqatgina past tovushlarni idrok qilsalar, boshqalari pastlardan tashqari o'rta balandlikdagilarni ham, uchinchilari esa baland tovushlarni idrok etadilar⁸⁶.

Eshitish qoldig'iga ega kar bolalar idrok etuvchi chastotalarini tavsiya etayotgan tasnifimiz bo'yicha quyidagi 4 ta eshituv guruhiga bo'lish mumkin.

I guruh – eng past chastotalarni idrok etuvchi bolalar (125-250 gs);

II guruh – past chastotalarni idrok etuvchi bolalar (500 gs gacha);

III guruh – past va o'rta chastotalarni idrok etuvchi bolalar (1000 gs gacha)

IV guruh – keng diapazondagi chastotalarni idrok etuvchi bolalar (2000 gs dan ortiq).

⁸⁶ Шиф Ж.И. Усвоение языка и развитие мышления у глухих детей. – М.: Просвещение, 1990. – 19 с.

Aynan shunday eshituv doirasi chegaralarini belgilash quyidagi fikrlar bilan asoslaniladi. Eshituv idroki diapazonini eng past chastotalar, 250 gs dan oshmaydigan chegaralash u yoki bu nutq tovushlarini ajratish imkonini bermaydi. 500 gs eshituv kengligi chastotasi ayrim nutq tovushlarini, masalan, «O», «u» anglash imkonini beradi⁸⁷. Eshituv kengligining 1000 gs gacha kengayishi nutqiy tovushlarning, asosan unilarni «A» «O» «U» ajratishga imkoniyat yaratadi. Keyingi kengayish esa nutqiy tovushlarni ajratishni yanada kengayishini ta'minlaydi. Bir tomondan chastota kengligini va ikkinchi tomondan nutq tovushlarini ajratish orasida bog'liqlik bo'lib, ana shunga ko'ra bolalarni u yoki bu chastota kengligidagi guruhga kiritish amaliy ahamiyat kasb etadi. Birinchi guruhga kiruvchi bolalardan hech biri nutqiy tovushlarni ajrata olmaydi. Ikkinchi guruhga kiruvchi bolalarning ko'pchiligi ayrim unilarni ajratadilar. Uchinchi guruhga kiruvchi barcha bolalar 3-4 ta unlini, tanish so'z va iboralarni ajratadilar. To'rtinchi guruhga kiruvchi bolalar esa barcha unilarni, shuningdek, tanish so'z va iboralarni ajratadilar. Shunday qilib, chastota kengligining kengayib borgan sari nutqiy tovushlarni ajratish qobiliyati aniq kengayib boradi. Zaif eshituvchi bolalar qatoriga eshitishning buzilishi mustaqil nutqni to'laqonli o'zlashtirishlariga to'sqinlik qiluvchi, lekin baribir eshitish qoldig'i yordamida hech bo'lmaganda chegaralangan nutqiy boylikka ega bo'la oladigan bolalar kiritiladi⁸⁸. Mustaqil ravishda nutqni to'laqonli o'zlashtirishdagi qiyinchiliklarni bolada eshitishning 15-20 db tushganidanoq kuzatilishi mumkin. Eshitish buzilishining ushbu darajasini shartli ravishda normal va zaif eshituvchilik orasidagi chegara deb olish mumkin. Zaif eshituvchilik va karlik orasidagi chegara ham nisbiydir, u 75-80 db darajasida deb qabul qilingan; ushbu darajadan oshuvchi eshituv buzilishi bolaga nutq boyligiga mustaqil ega bo'lish imkonini qoldirmaydi. Zaif eshituvchilik turli darajada namoyon bo'lishi mumkin – shivirlab gapirishni idrok etish buzilishidan to muloqot balandligidagi nutqiy idrok eta olishning birdan chegaralanishigacha. Nutqiy diapazon doirasida eshitishning yo'qolish kengligiga ko'ra (500 dan 4000 gs gacha) zaif eshituvchi bolalar quyidagi darajalarning biriga mansub bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Психология глухих детей. /Под ред. Соловьева И.М., Шиф Ж.И., Розановой Т.В., Яшковой Н.В. –М., 1999 – 26 с.
2. Эльконин Д.Б. Особенности психического развития детей 6-7 летнего возраста. М., Просвещение, 1998. –12 с
3. Шиф Ж.И. Усвоение языка и развитие мышления у глухих детей. – М.: Просвещение, 1990. – 33 с.

⁸⁷ Эльконин Д.Б. Особенности психического развития детей 6-7 летнего возраста. М., Просвещение, 1998. –45 с

⁸⁸ Шиф Ж.И. Усвоение языка и развитие мышления у глухих детей. – М.: Просвещение, 1990. – 22 с.